

Антон Страшимиров

ДИКТАТОРЪТ

ЖИВОТЪТ НА СТЕФАН СТАМБОЛОВ

София, 2014

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на „Изток-Запад“.

© Антон Страшимиров, автор, 2014

© Андрей Пантев, предговор, 2014

© Издателство „Изток-Запад“, 2014

ISBN 978-619-152-429-7

Антон Страшимиров

ДИКТАТОРЪТ

ЖИВОТЪТ
НА
СТЕФАН СТАМБОЛОВ

СПАСЕНАТА ИСТОРИЯ

№1 Павел Милюков ▪ *Живата истина*

№2 VII състав на Народния съд

№3 Георги Илиев ▪ *Лятото на 1913 година*

№4 Симеон Радев ▪ *Македония и Българското възраждане*

№5 Симеон Радев ▪ *Ранни спомени*

№6 Тома Николов Христов ▪ *Спомени за Македония*

№7 Антон Страшимиров ▪ *Диктаторът.*

Животът на Стефан Стамболов

СЪДЪРЖАНИЕ

Държавно строителство по време на криза (предговор проф. Андрей Пантев).....	9
---	---

КНИГА ПЪРВА АПОСТОЛЪТ

Народен вожд преди освобождението на България

Предговор към книга първа.....	19
I. Един афоризъм. Стамболов и неговото време. Детство. В Русия. Учител в Търново. Емигрант в Букурещ.....	20
II. Възходът на Стефан Стамболов. Първи стъпки като апостол. В Старозагорското поле.....	24
III. Въстанието в Херцеговина. Стамболов в Букурещ. Връщането му в Стара Загора. Стратегия за въстание през 1875 г.	28
IV. Око на вожд. При Българския централен революционен комитет в Букурещ. Едно историческо писмо на Стамболов. Частично въстание в Тракия. Стамболов като национален вожд. Ядро за българска държава.	34
V. Неуспехът в Стара Загора. Жестока безизходност. Странно решение.....	39
VI. Предусет	45
VII. Волева мощ. Пак странно решение. Друго писмо на Стамболов	49
VIII. През освободителната война. Чувство на самоцена у национален вожд.	54
IX. На изпитание. Нов критичен момент.....	57
X. След Берлинския договор. Стамболов и Кресненското въстание. Всенародното изпращане на княз Дондуков.	60
XI. Загадка.....	66
XII. Вътрешна сила.....	71

КНИГА ВТОРА
**ДЪРЖАВНИЧЕСКИ
ВЪЗХОД**

Предговор към книга втора.....	77
I. Малко история	79
II. Народ и черква	85
III. Българска битова гражданственост.....	89
IV. Появата на Стамболов.....	94
V. Стамболов – опозиционер.....	99
VI. Първо сблъскване. Блам на Каравелов. Потенциална сила на племето.....	102
VII. Поглед на водител.....	106
VIII. Революционна мярка. Стамболов играе ва банк	111
IX. Завой. Първият държавен преврат в България	115
X. Народ и държава. Чужди въздействия	119
XI. Стихия. Стратегията на Стамболов	123
XII. Всестранност у Стамболов.....	126
XIII. Стамболов в сянка?	129

КНИГА ТРЕТА
ДИКТАТОРЪТ
**Нови проучвания върху живота и личността
на Стефан Стамболов**

I. 9 август 1886 г.	137
II. Русофобство?	141
III. Кръстопът.....	146
IV. Последно преклонение.....	150
V. Стефан Стамболов министър-председател.....	155
VI. Масова психология	159
VII. Политическа романтика	163
VIII. Поколебаване?	167

IX.	Държавник	171
X.	Политически обхват.....	174
XI.	Ожесточение.....	178
XII.	Опасна народна черта.....	182
XIII.	Конвент	186
XIV.	Борба с духовенството.	191
XV.	Убийството на министър Белчев	195
XVI.	Сляпа уличка	200
XVII.	Тиранин.....	204
XVIII.	Оставка.....	207
XIX.	Гибел.....	210

Държавно строителство по време на криза

Колкото повече сме разочаровани от своето съвремие, толкова по-плътено се вкопчваме в миналото. Тази угнетяваща зависимост се отнася за всички народи и повечето времена. Но изобилието на информация още не я преодолява. С едно натискане на бутон по интернет днес може автоматично да се покажат стотици биографични страници за личности, събития и процеси от нашето и световното минало. Това се отнася и за автора, и за героя на тази книга. Именно поради това тук преднамерено прескачам стандартните индикации на кариера, изяви и жизнен път на автора на тази особена книга. Преиздавана и препрочитана, отхвърляна, но и сочена за образец, тя носи онази автентичност на преживяното – като наблюдение и съучастие, което рядко ни предоставят сухите статистически хроники. Кой твърди, че историята е несправедлива? След дълги години на невежествено или преднамерено забвение Стефан Стамболов се завръща в нашата памет с целия си блясък. Преувеличавам, но малко. Многогомни съчинения, парламентарни речи, спомени на съвременници, конференции и десетки изследвания, паметници в повечето големи градове, улици и площади са с неговото име. Автоматичното му споменаване като универсална емблема на нова България, често пъти в най-безвкусния стил на папагалската конюнктура, понякога дразни, особено ако излизат от автори, които не са написали един ред за него преди промените. Това ни идва малко повече, но не е незаслужено.

Авторът на книгата Антон Страшимиров – благородна издънка от значим род, чиято семейна съдба напомня на братя Гракхи или Петкови – е проникновен изследовател на Стамболов, сравним по решителност със самия него. Според изследователката Анелия Славейкова Антон Страшимиров бързо става народен представител от Видин заедно с Найчо Цанов от Радикалдемократическата партия през 1902 г., още при появата на първия брой на списание „Праг“. Днес неговото име, както и това на неговите братя също преживява нов обществен инте-

рес. Явно надареността и ерудицията на Антон Страшимиров са били селективно забелязани и оценени навреме. Също и като на неговия герой, станал народен представител дори преди да е навършил изискуемата възраст. Едно благородно нарушение на Конституцията, за което е имало доволни съзидателни причини. Ето че и двамата се завръщат в историческата памет, макар и не в еднаква степен.

Няма защо да крием: след 1989 г. общественият интерес към Ст. Стамболов бе основно генериран от неясните контури относно антируския му имидж, приеман дотогава като предизвикателно отрицание на уморени и профанизирани братско-съюзнически отношения. Малцина се интересуваха от държавническият му принос. Но той беше „мъчен“ и дискретно пренебрегван политик и преди Девети. И като покойник той будеше страсти. Но защо именно Ст. Стамболов, а не друг наш революционер, държавник, книжовник и прочие не предизвиква толкова страстни престрелки? Защото съчетаваше дързостта на „лудите глави“ от националната революция с мъдрия разум на политическите реалности след възкръсването на българската държава.

Нека напомня, че Евлоги Георгиев бе писал на Найден Геров, че великият Христо Ботев, негов близък роднина, е „малко лекичък откъм ума“. Така понякога са изглеждали за другите нашите исторически мъченици. Благодетелен банкер и храбър поет трудно се съчетаваха, макар че и от двата приноса и жертви България изпитваше съдбоносна потребност. А Стамболов притежаваше и двете – според потребностите и времето. Така будеше респект и сред противниците си. Неговото име бе свързвано често с анекдотични измислици за политически нрави, в които негативизмите преобладаваха: „Горе, долу Стамболов.“ Само не разбирам това упрек към него ли е или към самите нас. С каква тревога и неподозирано пророчество още през ноември 1910 г. пловдивчанинът Коста Кнауер бе казал: „Тежко ни, че го няма между нас!“ А съсипаният екзарх Йосиф ще промълви след нашите катастрофи: „Ах, къде е сега Стамболов?“ Защото трудно ще си представим, че държавник като него би допуснал България да воюва с всичките си съседи (включително и с Черна гора) през непоправимата и злощастна 1913 г. Оттогава всичко тръгна наопаки. Може би да допълним – де да бяха повечето ни

държавници като него! А Стамболов напусна този свят с дълбоки разочарования и в море от ненавист. Затова трябваше да се появят писания, подобни на „Диктаторът“. Нелека бе онази съдба, която следваше своя идеал с храбра решителност и рядка за българския политически модел и манталитет последователност.

А можеше да бъде друго. Повелителното наклонение в историята невинаги е неприемливо. Ако Стамболов бе загинал в четирите български въстания, описвани в тази книга, неговият портрет щеше да бъде кичен с цветя по училищните коридори, както на всичките ни национални мъченици. Както пишат за социалиста Фердинанд Ласал: „Ако беше умрял млад, щеше да загине като Ахил!“ Тогава трябва ли да го обвиняваме, че не е загинал геройски, след като се е срещал със смъртта? Но не стана така и на неговото погребение се вихри кръшно студентско хоро от Висшето училище, основано по негово време. Неговият гроб бе взривен още през 1896 г. Едно заслепление следваше друго. Така се стига до онова „престъпно безумие“ между 1913 и 1918 г., което бе по-страшно от безумие, защото беше сляпа глупост.

При всичките ни скептични резерви към „поуките“ от миналото какво ни остава от неговото противоречиво наследство? Ако следва да лаконизираме това наследство, можем да го сведем до наблюдението, че той показва, че „помощ от...“ не означаваше неизбежното „зависимост от...“. Това е изключение в европейската история, което при другите ни мании за приоритети е много повече. Той показва, че може да се осъществи значително държавно строителство в условия на универсална политическа криза, юридически регламентиран васалитет и опасни години в търсене на княз. Тези сурови обстоятелства не му служеха за обяснение и извинение за безсилие, а като че ли стимулираха онова институционно изграждане и законодателна дейност, които нямат паралел по мащаб и темпо с никой друг период. Все пак съдбата ни прати навреме Стефан Стамболов. Бяхме уморени от прошения, мемоари, скитане по европейските столици с молби да ни забелязват, уверения за независимост, които нямаха покритие. Триумфът през септември 1885 г. бе голямото начало на малкото княжество. Предстояха ни изпитания, чрез

които постоянно стояхме в коментарите на европейската преса. След векове невежествено пренебрежение, изпитвано към нас.

Всъщност какво прави той при и след преврата, контра-преврата, абдикацията и Регентството, през онези сътресения след 1885 г., назовани от Рихард фон Мах „български бурни времена“. Ако следва да дадем ключова дума за него, това е последователност – първата категоризация за политически деец и принцип! Тя обхваща всички сфери на неговата дейност. Липсата на предсказуемост в конфликтите бе основният дефицит в българското политическо мислене, най-вече поведение за живота на Третото царство. Каквото и да означава като метод на приложение, на нас не ни вярвах! Затова трябваше метод, който понякога наричат „желязна ръка“! Защо да се преструваме? Никой не го нарича демократ, въпреки че е имало по-големи диктатори от него. А в коя страна стопанската модернизация, отстояването на независимост и изграждането на държавните структури са ставали в безукорни демократични условия? Не, демокрацията не е самоцел, тя е рационално средство за възход, но само при предварително изградена среда. Това не оправдава, но обяснява онези нарушения, често силно преувеличавани, които декорират характеристиките на неговото управление.

Най-удивителната общност в сериозните изследвания, появили се за него в последните години, е, че в своите крайности те остават в същата фаза на пристрастия, с която са започнали. Книгата на А. Страшимиров като методика, присъди и обяснения е еталон в това отношение. Това е израз на онази ни неспособност да оценяваме миналото в полутонове, при която е невъзможна всяка историческа равносметка. Дали умопомрачителната разпра в руско-българските политически отношения след ноември 1886 г. е предизвикана от грубата намеса на Русия, насочена към подчинение на освободената от нея държава, която отрицателите на Стамболов свенливо наричат „някои грешки на руската дипломация“? Или е сътворена от яростната съпротива на наранения български национализъм, който има друга представа за бъдещето на България? Потвърждава се пророчеството на Достоевски за „неблагодарните славяни“. Нека напомним, че по това време Русия и България имат различна форма на управление. После дали всичките вътрешни дивотии

с камшици, данъци и кърви, особено при изборите за III и V НС през 1886–1887 г., са предизвикани само от „режима“ или за тези драми има принос и опозицията? Дали фалшификациите на изборите, добавянето на бюлетините и арестите все пак напълно доминират нормалния ритъм на парламента, където Стамболов произнася ярки речи? И тук не говорим как „българският Бисмарк“ „дресира“ по подобие на Канцлера парламента, а за сериозни аргументи в залата на Народното събрание. Дори и знаменитата му фраза за „вътрешното убеждение“ е последвана от малко известното му обръщение към депутатите: „А после вие ще ме съдите!“

Ст. Стамболов пази Народното събрание като зеница на българския политически свят. Той нарича народните представители „нашата сила и нашето величие“, въпреки че някои от тях са репресирани. Ако направим съпоставяне на отстранени народни представители като брой и принадлежност, с изненада ще установим, че повечето от тях са стамболовисти. Той непрекъснато твърди, че изпълнителната власт следва да има опора в законодателната като условие за функциониращо управление. И това става в страна, където и по конституция народът не е суверен, въпреки условната демократичност на Конституцията. А става дума за управление, което машинално наричат диктаторско и за което твърдят, че в парламента нямало силна опозиция. А каква е поносимостта между управлявани и управляващи преди идването на Стамболов на власт? Ако той носи някаква греховна отговорност, това се изразява от перспективата, че се създават предпоставки за симулиран, формален парламентаризъм, при който се знае предварително кой как ще гласува. Затова след неговото скандално отстранение „личният режим“ се засилва, а не спира. Често и с тенденциозна преднамереност го сравняват с Петко Каравелов. Несъмнено П. Каравелов е един от малкото политически дейци с идейна подготовка и с искрена привързаност към демократичните идеали. Но често пъти политическата интуиция и способността за решителна инициатива и реакция са по-значими, особено при критични и съдбоносни политически обстоятелства. Интелектът понякога е пречка в политиката. Нима Панайот Волов не бе по-интелигентен от Георги Бенковски? В смутните времена след 1886 г. колебанието

бе по-важно, отколкото грешните решения. Така собствено става и с избора на Фердинанд, който става княз поради липса на друг. Но по-страшно от него бе безкняжието!

Стефан Стамболов е от значимите дейци на нашето националноосвободително движение, които след съзаклятия и въстания трябва да се заемат с управление на държава. Какво ще кажете за бунтовник, който, бидейки автор на „Русия беше свята за нас“, е приет със салюти в града на Босфора; който предлага короната на Асеновци на султан Абдул Хамид? Каква знаменателна дързост! Ето разликата между харамията-бунтовник и проицателния политик, който знаеше, че при такава комбинация целокупна България ще доминира на Балканите и ще се откъсне по естествен начин от вчерашния угнетител. А кой отстояваше принципа за неделимост на Македония? Нарушаването на този принцип след 1911 г. ни донесе толкова непоправими нещастия...

От друга страна намирам, че Стамболов е достатъчно велик, за да спестим мрака около неговото име. Споровете кой е виновен ще продължат, но фактите остават. С разстрелите в Русе през февруари 1887 г. по време на Регентството се появява мрачен феномен в новата ни история – физическа разправа с другомислещите, което е обстоятелство с тежки последици за последвалия вътрешнополитически живот у нас. Но кажете ми къде офицери, впрегнали в бунт срещу правителството своите войници, не са последвани от същата участ – независимо дали са прави или не? После през юни 1892 г. след атентата от 15 март 1891 г., покосил погрешно министъра Христо Белчев, са арестувани над 200 души. На подсъдимата скамейка са изправени 18 души, между които Петко Каравелов, Светослав Миларов, Тома Георгиев, К. Попов и А. Карагюлев са осъдени на смърт. Присъдите са изпълнени, Каравелов е хвърлен в Черната джамия. Френският дипломатически представител дори с ужас предполага в донесенията си в Париж, че дори е бит. Това също не следва да бъде подминавано.

Но само с това ли е запомнено това управление, често категоризирано като режим? Цялото преобразяване на България като най-значимата държава на Балканите е немислимо без неговото явно и градиво участие. Има ли една институция у нас, която да не е замислена или реализирана по негово време? От

стопанство до администрация, от независимост до облик в Европа. Няма чужд журналист, който да го е видял и да не е писал с възторг за него. Не, Стамболов не остава в българската история като русофоб. Той се вписва като вдъхновен строител на държава, която най-сетне с поклон се обръща към него. Преиздаването на тази книга е едно от свидетелствата за това преклонение. Обстоятелството, че тя е издадена през 1935 г. с такъв остър полемичен тон и с такова гневно пристрастие, напомня, че дълго преди политическите сривове у нас след Девети септември срещаме яростни крайности в оценките на неговото място в нашата политическа история. Нейното иронично заглавие, намекващо за несправедливите етикети, лепени към Стамболов, напомня, че е имало и такива етикети спрямо него, и то невинаги само под чуждо идеологическо внушение. Тези полюси предопределят повечето пристрастия, намерили място и в тази книга. Защото модернизацията на една страна и отстояването на нейната независимост след векове изпитания не могат да бъдат осъществени с бели ръкавици. Днес ние знаем, благодарение и на тази книга, че безредиците по времето на Стамболов са предизвикани само от неговата тираничност. Те са предприемани и от самата опозиция – легална и нелегална. Затова четем тази книга с разбиране и дори с вълнение. Тук срещаме изрази като констатацията, че Стамболов издигнал своята отмъстителност в знаме. Авторът има слабост към фразата „политически романтизъм“, който характеризира въодушевлението, с което са се полагали темелите на една нова държавност. А такива състояния са предпоставка за неправилни, а понякога и груби до жестокост решения. Тогава безгрешници не е имало.

Писаното от Антон Страшимиров може да се сведе по предназначение и като извинително обяснение за повечето крайности, съпътствали онова време, които са проявени от всички. Но Стамболов следваше повече принципи, отколкото ситуационни капризи. Ето защо си струва да препрочетем тази книга. Не толкова като фактология, която днес ни е повече известна, а като нервен отговор на несправедливи нападки. Укорите към Стамболов би следвало да бъдат много по-малко, отколкото похвалите, които намираме у Антон Страшимиров.

Проф. Андрей Пантев

КНИГА ПЪРВА

АПОСТОЛЪТ

Народен вожд преди освобождението
на България

Предговор към книга първа

Намерих, че най-крупни държавнически фигури в новата ни история са Петко Каравелов, Стефан Стамболов и д-р Константин Стоилов. Каравелов е най-кабинетен, Стамболов – най-всестранен, д-р Стоилов – най-характерен. И реших да ги посоча на новите поколения не само с проникновението на художествен писател, но и с доводите на старателно осведомен историк.

Погълна ми много време и труд Стефан Стамболов: поразително разностранен и мъчно изчерпим! Книгата си върху него разделям на три части:

- 1) Народен вожд преди освобождението на България;
- 2) Държавнически възход;
- 3) Диктатор.

Тук предлагам само първата част от моята книга за Стамболов.

*А. Страшимиров
София, Петровден, 1935 г.*

I.
Един афоризъм.
Стамболов и неговото време. Детство. В Русия.
Учител в Търново. Емигрант в Букурещ

Покойният политик и литератор Димо Кьорчев обичаше афоризмите. Той говореше често:

– В нашата нова история Стефан Стамболов се очертава като единствен самороден държавник. През освободителната Руско-турска война той един между всички се държи настрана, не се поддава на общото войнствено увлечение, пази си главата, чака да се освободи България, че да я управлява.

При сегашните нрави и настроения тоя афоризъм може да мине за духовит. Но той не подхожда за хората от онази епоха. И не покрива действителния натюрел на голямата историческа фигура, която характеризира.

Все пак афоризмът на Димо Кьорчев не е случаен. Той подчертава някаква съдържаност у Стамболов през освободителната война – известното негово стоене настрана, което трябва да се обясни. Тогава стихийният човек наистина проявява гражданска студенина – не постъпва в българското опълчение, макар да е 22-годишен младеж. Защо е това държане? Не чака ли, наистина, той да се освободи България, че да я управлява?

* * *

Стефан Стамболов е роден на 15 януари 1854 г. във Велико Търново. По майка той е от рода на Иваница (Иванчовци) от Трявна, от който род са по-късните видни фигури в нашия политически живот: Тодор Иванчев и Сава Иванчев. Потеклото на дядо Никола не може да се установи¹. Според Митко Маринов² и той е тревненец. В Търново обаче има легенда, че старият е бил „караманлия“³. Положително е, че дядо Никола и брат

---

¹ Бащата на Никола е дошъл от Цариград като готвач на един гръцки владика в Търново. – Б.р.

² Става дума за Димитър Маринов, автор на книгата „Стефан Стамболов и новейшата ни история“. – Б.р.

³ Караманлия – от караман, което означава едър, снажен. – Б.р.

му Янко са били някога в Цариград. И оттам са дошли в Търново. Затова са били наричани от турците „стамболлии“, т.е. цариграждани. Живите още свидетели твърдят, че те са говорили български без акцент, т.е. не като чужденци. Обаче никой (нито Митко Маринов) не посочва тревненския род, от който ще е произходът на двамата братя¹. Не се е запомнило даже презимето им. А те са били двама снажни красавци, при това весели хора и песнопойци. Така Стефан Стамболов е взел своя къс ръст от майчиния си род, но своя мургав цвят и дарбата си да пее – от бащата.

Двамата братя (бащата на Стефан Стамболов Никола и чичо му Янко) може би са пропаднали български търговци, които крият презимето си. Но в Търново те са се явили не без пари. Закупили в центъра на града „юртлук“² и издигнали хан. В архитектурата на обширната сграда няма нищо наше. Тя е на два етажа, със стени от правилни каменни блокове, които изглеждат полирани. Сградата е без стряха и със сравнително твърде малки прозорци, които са без кепенци.

В своя хан двамата братя са били гостилничари и кафеджии. А са довеждали те от Цариград и трупи гимнастици и карагюзчии. Навярно край тези трупи малкият Стефан е станал гимнастик. Той се възправял на ръце и е ходел на тях.

Детето Стефан Стамболов не е проговорило до тригодишната си възраст – мънкало е само „мъ-ъ“ и затова в семейството са го наричали „мънчо“. Но на третата си година то е проговорило изведнъж „като възрастен човек“. А после, когато „момченцето“ е прислужвало на баща си в хана (разнасяло кафета), за него е запомнена странна история. В хана се криел някакъв дядо Никола (навярно известният дядо Никола от Горнооряховската завера), който свикал една вечер младежи на тайно събрание. Малкият Стамболов залепил ухо отвън на вратата. Усетили го най-после. Тогава той признал, че е подслушвал всичко, но нямало да ги издаде „и с кремък да го дерат“! Тайнственият дядо

---

¹ В близките потомци на Стамболови се говори за някакъв дядо Стамат от Трявна, който е бил чичо на търновските братя. Но средживите още съвременници на Стефан Стамболовия баща (търновци и тревненци) не се посочва никакъв негов роднина в Трявна. – Б.а.

² Юртлук (ост. тур.) – имение, земя. – Б.р.

Никола се затрогнал от малкото момче и когато си заминал, оставил на малкия една старинна булгарина¹.

Така Стамболов от дете се научил да свири на тоя народен инструмент.

Като ученик Стамболов вероятно е привлякъл общо внимание, та вече на 16-годишна възраст той е бил изпратен „на учение в Русия“ като стипендиант на Търновското училищно настоятелство. Ето така той е можел да се види руски семинарист в Одеса. Това е било през 1870 г. Тук младежът е попаднал в тайна група руски идейници – „прудонисти“².

През близо две години той е бил библиотекар на групата. И в тоя къс период от ранните години на Стамболов трябва да се търсят както източниците на знанията му, така и зигзагът, по който се оформят основните черти на неговия характер, защото по-късно той е нямал време да работи върху себе си.

Може с основание да се допусне, че през двете семинаристички години в Одеса Стамболов е чел много с известната фанатична упоритост на младите в нашия народ. Легенда е, че белите полета на един екземпляр от руския превод на Марксовия „Капитал“ са били нашарени със собственоръчни бележки от Стамболов. Горещият младеж-прудонист е намирал какво да възразява на Маркс комай във всяка страница от капиталното съчинение! Това е знаменателно. Такава полемика, колкото и младежка да е, предполага не само известни знания, но и мислителните способности, ако не на математик, то поне на икономист.

Стамболов е щял да плати скъпо за благодатните си семинаристички години в Одеса. Полицията подушила тайната група прудонисти и предприела арести. За щастие, между заподозрените не е попаднал и мургавият библиотекар. Той успял да се укрие. На това са му помогнали ранните гимнастически упражнения. Семинаристът е съумял да се приспособи в един търговски параход за матрос и така се е прехвърлил в Румъния.

Тук пъргавият и кален вече в нелегално боравене руски семинарист ще да е проникнал в българските комитетски среди. Но не се е застоял сред тях: в началото на учебната 1872–1873 го-

---

¹ Булгарина и булгария (ост.) – вид голяма тамбура. – Б.р.

² Прудонисти – по името на Пиер-Жозеф Прудон – теоретик на анархизма. – Б.р.

дина той е вече учител в родния си град – В. Търново. Младежът е обаче още кипящ. И учителството му според Никола Обретенов е траяло ден до пладне. Немирният учител зачестил през нощите да отскача по селата и е бил толкова безогледен, че селяните са се оплакали на „търновското настоятелство“ от непредпазливостта на „даскалчето“.

Пак според Обретенов настоятелството уволнило Стамболов само формално – за свое ограждане, т.е. без да му отнеме заплатата. Обаче в Търново се твърди, че Стамболов е нарисувал голяма картина – бой на българи и турци; окачил я в коридора на училището, а това е дошло до ушите на турците и буйното „даскалче“ е трябвало да бяга зад Дунава, без да става нужда да бъде уволнено – формално или не – от настоятелството.

Сега в Румъния Стамболов ще да е вече изцяло в комитетските среди. А може би е отскачал и нелегално отсам Дунава. За всеки случай, след десетина месеца от своето забягване в Румъния той се явява на конгреса на българските комитети в Букурещ като втори делегат на Търновския окръг. Тогава той е само 19-годишен.

Ав началото на 1875 г., значи след малко повече от една година, Стефан Стамболов е бил заместник на Васил Левски – според историка на нашите освободителни борби Д. Т. Страшимиров („Априлското въстание“, т. I, стр. 164). Младият само на 21-годишна възраст революционер, минава в Турция като главен нелегален апостол на свободата (с пълномощно от Централния задграничен български революционен комитет, че е негов представител „за вътрешността“). Фактът е от голяма психологична важност. И търси сериозно обяснение.

II.

Възходът на Стефан Стамболов. Първи стъпки като апостол. В Старозагорското поле

Чудно е, че 21-годишният Стамболов се определя за заместник на Васил Левски. Това налага две допускания:

- 1) Или след обесването на Левски (предшествано от предателства и разкрития) комитетските редове са толкова бедни от хора, че не се намира подходящ заместник на великия апостол;
- 2) Или пък Стамболов трябва вече да е оформен като изключителна фигура сред комитетските сили, та се е наложил на всички въпреки възрастта си.

Васил Левски е самороден колос. И няма съмнение, че заместването му ще да е било много трудно. Но и трескавият темп на нашето възраждане – и национално възбуждане – не е позволявал да се догонва нуждата от зрели по възраст водители. В борческите редове изведнъж е бликнал неочаквано многоброен кадър от интелигенти. Така за заместник на Васил Левски не е бил удобен доморасъл човек, какъвто е бил „Дяконът“. Авиди се, нямало е налице такъв възмъжал интелигент, който да се нагърби с всичките физически и морални трудности на нелегалното организаторско кръстосване на обширните български области в Европейска Турция. Опитът с един интелигентен българин – бесарабец (заловен в Сливен от турците, но после освободен като руски поданик), е свършил много печално: човекът бил вече с руски нрави и още в началото на своята апостолска дейност се провинил в сексуално увлечение, та се е провалил непоправимо (според тогавашната битова строгост у нас).

Така изборът на досущ младия още Стефан Стамболов за заместник на апостола Левски действително ще да се е дължал преди всичко на липса от подходяща и проявена личност между възрастните български революционери–интелигенти.

Но и наличните качества на младия Стефан Стамболов са подкупвали общото разположение в комитетските среди. Въпреки възрастта си, той вече е наподобявал в някои отношения Васил Левски. Преди всичко Стамболов е притежавал като

самобитния Дякон натюрел, отсечено решителен на действие; ум далновиден за подбиране на средствата и ясен за определяне на задачата; воля твърда и със заразителна внушителност. При това младият човек е проявявал духовитостта на нашите балкански колибари. А и въобще е притежавал съобразителност и хитрина, присъщи на мизиец. Към всичко това Стефан Стамболов е добавял още една черта на Васил Левски: той е пеел български народни песни със заразителна задушевност и тъй гласовито, както е правел това само Дяконът. А трябва да се пренесем в онова тъмно и пак възторжено време на народно възможване, за да разберем обаянието, което ще да е упражнявал Стамболов с това си качество на народен певец.

Не е бил без значение навярно и подвигът на семинариста Стамболов в Одеса: той се е изтръгнал от мрежата на руската явна и тайна полиция, успял е после да я заблуди и чрез своята моряшка авантюра (постъпил за матрос в един гръцки параход) можал благополучно да се прехвърли в Румъния. Сред наличните тогава сили в българския революционен лагер не се е намирал друг, който да е разполагал с такова бунтарско минало.

А не бива да се пренебрегне и обаянието на един всестранно надарен млад човек, какъвто се очертава Стефан Стамболов още в ранните си години. По темперамент, начетеност и ораторски дар той е бил не само най-близо до народния поет (и изпъкнал вече национален вожд) Христо Ботев, но дори е стоял наред с него! Според историка Д. Т. Страшимиров Ботев и Стамболов са били не само неделими, но и изравнени помежду си (били са при задушевно другарство тъй беззаветни във взаимната си готовност да въздигнат своя злополучен народ, че при един идеен спор – в горещото си съревнование към единомислие – са идвали до сблъскване с револвери в ръка...).

И накрая – няма да е правилно да се отрече и стихотворството на Стамболов. Неговите бунтовнически песни („Не щеме ний богатство“, „Спи спокойно, мой детенце“ и др.) са били още тогава много популярни. Няма съмнение, по художествена стойност те не бива дори да се споменават край Христо-Ботевите. Но нали нашето общо културно ниво тогава е тъй ниско, че навярно Стамболовите песни ще да са допадали на вкусовете и разбиранията много повече, отколкото може да се мисли днес.

Така Стамболов, макар и действително твърде млад, е можел дори само с горните си качества да бъде посочен за заместник на „бай Левски“. А към всичко горно трябва да се добавят и променените настроения и разбирания както в българските революционни кръгове, така и в самите ръководни български обществени слоеве. Възбуждали са вече душите и не са могли да понасят робството. Докато Васил Левски се придържа фанатично в началото, че въстание трябва да се предприеме само след „пълно организиране и общо въоръжаване“, сега в душите зрее фаталистичното – „ще въстанем, че каквото Бог даде“. А за такива разбирания и за такова обществено настроение е подходдал тъкмо един млад и дързък апостол като Стефан Стамболов. Никола Обретенов разказва следния случай: у тях е пренощувал веднъж Стамболов още съвсем момче. През нощта баба Тонка събудила сина си твърде изплашена; според нея „момчето“, „гостенчето“ трябва да се е „побъркало“! То се било възправило в стаята си по бели дрехи и махало с ръце, крещяло. Никола (тогава Тихов) отърчал да види. И се разсмял: момчето по бели дрехи сред стаята декламирало с ръкомахания и с пълен глас някакво свое ново бунтовническо стихотворение!...

Наложително е да допуснем, че Стамболов, който през 1873 г. е втори представител на търновските комитети в Букурещкия революционен конгрес, не ще е стоял все в Румъния цели две години – от 1873 до 1875¹) г. Той ще да е отскачал по свой почин отсам Дунава на нелегална работа и така ще да се е подготвил за апостол, като при това ще да е спечелил и терен поне в Търновско, т.е. ще да се е проявил като агитатор. А тъкмо такъв млад и образован човек е подходдал за заместник на Левски при новите настроения и разбирания.

Като формално признат „апостол за вътрешността“, Стефан Стамболов минава в Турция при Русе в началото на 1875 г. Той прехвърля лично и партида оръжие. Но турците залавят оръжието. И значи подушват какъв човек е прехвърлил Дунава.

Тоя случай крие първата психологично важна стъпка в апостолския период от живота на Стефан Стамболов. Очевидно той

---

¹ Дядо Обретенов твърди, че Стамболов по това време е бил учител в Цариград. Остава да се документира. – Б.а.

удря на камък. И е редно при такова опасно злополучие (залавянето на партидата оръжие и възбудата от това у турските власти) младежът апостол да се спотаи някъде в Русе или даже да се върне назад в Румъния, докато се успи пак турската полиция. Но Стамболов вероятно е вършил това не за пръв път. Авиди се, той е бил вече – макар и само 21-годишен – напълно оформена индивидуалност и то тъкмо в ония контури, в каквито го видя и позна историята по-късно: не знае да се връща назад и не умее да работи наполовина.

Според Д. Т. Страшимиров Стамболов е успял от Русе да се прехвърли при по-близките си и по-верни революционни ядра в Търновско. И веднага се е заловил за трескава организаторска работа. Помагало му е навярно и общото повишено настроение в народните маси. А това трябва да го е направило още по-уверен и предприемчив. Той е прехвърлил и Стара планина – втурнал се е на работа в обширното Тракийско поле. Тук са го придружавали и двама негови съграждани, единият от които – учител Момчев – при опита за въстание само след няколко месеца в Стара Загора – не е издържал ужаса и е предал всичко на турците. В Старозагорското поле организаторското дело на Васил Левски ще да е било много по-запазено: в работата са били всички попове, учители и първи хора по градове и села. Стамболов е успял в късо време да обходи Тракийската обширна низина, стигнал е до Родопите и е проникнал в тях. (Когато след няколко месеца младият апостол е призовал тракийци пред Стара Загора, за да превземат града, на неговия глас се отзовали и няколко десетки родопци от село Обручище, над Харманли, въоръжени с шишенета).

III.

Въстанието в Херцеговина. Стамболов в Букурещ. Връщането му в Стара Загора. Стратегия за въстание през 1875 г.

През пролетта на 1875 г. изведнъж европейските владения на султана се обхванали от треската на бунта: избухнало Херцеговинското въстание. Повлекли са се от всички страни войски и турски доброволци на запад към сръбските земи. Това засилило бунтовническата треска в Тракия. Мълвите за събитията са прониквали и в последното селце, тревогата е обзела всичко младо. Трябвало да се бърза. А Стамболов е бил в северните поли на Родопите. Трябвало е той сега да отскочи в Букурещ, да бръкне – заедно с Ботева – в касите на по-богатите българи из Румъния, за да достави оръжие; да нареди после план за общо въстание по двете страни на Балкана, а накрая да мине и лично към действие. Налагало се е всичко това да стане с онази бързина, която се е диктувала от самия кипеж в душите, а не е било лесно да се отскочи в Букурещ от далечните разстояния зад Хасково (при тогавашните пътни съобщения, през Средна гора и Стара планина, и при необходимостта да се заобикалят турските военни и полицейски постове).

Ето пред тази трудна задача Стефан Стамболов е пак въоръжен с ония конспираторски хитрини и дързост, с които той като одески семинарист се озовава матрос в гръцки параход, та се изтръгва от руската полиция и се прехвърля в Румъния.

По европейските „източни железници“ (Саран бей – Цариград) имало и български железничари. Между тях е бил и някой си Иванов, който се числял вече в революционната организация. Ето към него се е обърнал Стамболов. И се превърнал на железничар, та се озовал в Цариград. Навярно Стамболов е бил придружаван от самия Иванов – или от друг българин. Той още с пристигането си в Цариград е влязъл в българските среди и е бил представен на граф Игнатиев (може би от дядо Петко Славейков. Според едно писмо на Стамболов до Букурещкия комитет, писано от Стара Загора през август същата година, той почти убедил дядо Славейков да се прехвърли в Румъния). Така

Стамболов е сполучил със съдействието на граф Игнатиев да се прехвърли в Одеса с руски параходи оттам – в Румъния. Фактът е от голямо психологично значение.

Одеският семинарист отпреди три години, който като секретар на таен прудонистки кръжок е бил търсен от руската полиция (за да бъде заточен, може би), сега се явява протеже на руската дипломация. Очевидно младият Стамболов е вече не само човек напълно отърсен от книжни позиции. Той трябва да се чувства – и да умее с представителност да се налага където трябва – за български национален вожд. Това на 21-годишна възраст!

* * *

Ако от бунтарския период в живота на Стефан Стамболов имаме само горното начало на личен възход, то пак би било доста, за да се отхвърли афоризмът на покойния Димо Кърчев, че през освободителната Руско-турска война стихийният човек се е държал настрана, т.е. бездеен само защото е „чакал да се освободи България, за да я управлява“.

Когато един младеж е излагал неведнъж главата си за делото на своя народ и по тоя колкото геройски, толкова и мъченически път е успял още на 21-годишна възраст да заеме положението на фактически вожд, естествено е – и е неотклонимо – той да се надъха не само със самомнението, но и със съзнанието на генерал. А човек с такова съзнание не може – и не трябва! – да се нареди като безименен борец, като безразличен номер в масата на бойците при една война. Той чувства вече своята цена и ще чака – и ще търси – да се ангажира в сложния подем, какъвто представя една война само като изключителна единица, т.е. пак като началник сред своя народ (ако не и въобще като началник на своя народ), за освобождението на който се води избухналата война, какъвто е всъщност и случаят.

Ареволюционната дейност на Стефан Стамболов не свършва с изложеното горе. Наопаки, тя тепърва почва. И взема такива размери, че той се надъхва дълбоко и непоколебимо със самочувствието на първостепенна сила в живота на своята страна.